

АТЕЇЗМ У ССРСР ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА КОМУНІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Оксана Сапеляк,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України,
відділ етнології сучасності*

Розглядаються: а) способи творення тоталітарним радянським режимом т.зв. «нової людини» шляхом жорстокої боротьби з релігією та релігійними переконаннями народу; б) результати суттєвих змін свідомості особи.

Ключові слова: *релігія, ідеологія, атеїзм, мораль, свідомість, совість.*

Considered: a) Soviet's regime ways to use the so-called the «New Man» of a very brutal struggle against the religion and religious beliefs of the people; b) the results of significant changes in the consciousness of the person.

Keywords: *religion, ideology, atheism, morality, consciousness, conscience.*

Ідея побудови комуністичного суспільства насамперед передбачала перформатування людини, створення «нового советського человека». Якою повинна бути ця «нова людина»? Передовсім позбавленою релігії, що була проголошена «опіумом», отрутою, наркотиком. Після приходу до влади більшовиків 1917 року одразу започатковано грандіозний експеримент творення позарелігійної істоти. На подолання віри, головню християнської, запущено потужну ідеологічну машину, котра запрацювала у різних сферах людського життя. Способи її роботи стосувалися:

Матеріальних цінностей:

А. Фізичного руйнування храмів, християнських символів (капличок, придорожніх хрестів, фігур), перетворення церков на складські приміщення, крамниці тощо.

Б. Переслідування священників, арештів, розстрілів, створення нестерпних побутових умов (скажімо, заборона приймати у поштових відділеннях від священників посылки).

В. Перешкоди для здійснення церковних обрядів: під час Служби Божої поряд із храмом «активісти» умикали потужні гучномовці, транслювалися советські марші, пісні; за вінчання чи хрещення потрібно було внести до державного банку непосильний для вірян податок; згодом за участь у християнських обрядодіях освітян, лікарів, чиновників звільняли з місця праці...

2. Паралельно із переслідуваннями на фізичному рівні широко і повсюдно використовувався психологічний тиск: брутальне висміювання священнослужителів, віруючих, самих релігійних принципів, інтерпретація релігійного світогляду у всіх ЗМІ як обмеженість, відсталість, безграмотність. Уся без винятку освітня праця від дитячих садочків до вишів базувалася на вульгарному матеріалізмі. Від кожного педагога вимагалось при викладанні його предмета вишукувати підстави для атеїстичного виховання.

3. Підміна головних понять і смислів релігійної і народної моралі для витіснення їх із свідомості людини. Для прикладу категорією «духовність» окреслювалося мистецтво (музика, література, малярство тощо), яке могло бути не тільки далеким від духовності, але й цілком позбавленим його. Треба сказати, що дотепер зберігається таке розуміння Божественного (тобто духовного). Дефініція «мораль» була наділена негативним відтінком: «читати мораль» означало (і означає) щось нав'язливе, обридливе. Поняттю «принцип» надано значення звичайної впертості. «Принципова людина» - та, яка не спроможна сприймати

думку інших, хоч у світі зазвичай «принципова людина» - та, яка дотримується неухильно законів моралі, тобто високоморальна.

Народні паремії, які віками утверджували принципи співжиття, переробля-ли таким чином, щоб, навпаки, пропагувати аморальність. У ставленні до пра-ці: «Труд чоловіка годує, а лінь марнує» / «От работы кони дохнут», «Ты, работа, нас не бойся, мы тебя не тронем». До правдивості: «Хліб-сіль їж, а правду ріж», «Брехнею світ пройдеши, а назад не вернешся» / «Не брехнеш – не живнеш». Поваги до старших, до батьків: «Хто матір забуває, того Бог карає» / «Молодым везде у нас дорога». Пошани, вірності в родині: «Найлучча спілка – чоловік та жінка», «І в лиху годину не кидай дружину» / «Жена – не стенка, можно отодви-нуть», «Мужчина, как трамвай, всегда будет следующий». До тверезого способу життя: «Хто вино любить, той сам себе губить» / «Не п'є тільки хворий»...

Тобто мораль постійно і послідовно витіснялася із свідомості. Врешті у вели-кій мірі була замінена аморальністю: те, що заборонялося, стало нормою, або ж згідно із загальноживаною радянською термінологією «вмінням жити», а саме: злодійство, брехливість, хабарництво, недбале відношення до праці, неповага до батьків, подружня невірність, вбивство ненароджених дітей, виснаження землі, забруднення навколишнього середовища.

4. Оскільки народна культура будь-якої нації базується на релігійних пере-конаннях, у СРСР переслідувань зазнали українські народні традиції. Міліція пильно стежила за тим, що за наказом комуністичної партії не допускати ко-лядування, вертепів, гаївок... Все це вважалося антирадянськими проявами.

5. Наполегливо велася робота, спрямована проти традиційних норм сімейного життя: легкість процедури розлучення подруж (одному з них потрібно було лише написати заяву у відділ запису громадянського стану), поширення абортів...

6. Тричі організовані владою в Україні голодомори (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 роки) завершували обездуховлення. Страх і відчай, перетворення життя у виключно матеріальне фізичне виживання – практика, що виключала духовність із побуту людини. Засекречений перепис населення 1937 р. дає по-вну картину наслідків голоду 1933 р., що спонукало комуністів 1938-1939 рр. розстріляти всіх керівників цього перепису, а документи заховати у Централь-ному державному архіві народного господарства [6, с.9]. Найбільше постраж-дали від голоду області: Сталінська (нині Донецька), Запорізька, Миколаївська, Дніпропетровська, Ворошиловградська (нині Луганська), Полтавська, Харків-ська, Херсонська, Одеська (варто співставити із сучасним ставленням населен-ня в цих областях до держави Україна, до Мови, до Української Церкви). Під час цього перепису негативне ставлення респондентів про релігійну приналеж-ність інтерпретувалася як контрреволюційна агітація [6, с. 67]. Після 1937 року питання про релігійну належність було усунуто. Отже, перепис давав підста-ви для висновку про вирішення цього питання. Хоч не означало припинення атеїстичної роботи. Після 1939 року, особливо після закінчення Другої світової війни, терористичні методи виховання «советского человека» було відновлено у Західній Україні: знесення християнської символіки, ліквідація і заборона Української Греко-Католицької Церкви, переслідування священників, арешти, заслання і розстріли, запровадження формальної Московської Церкви.

7. Важлива ділянка радянської державної політики – створення атеїстичної псевдонауки: марксистсько-ленінська філософія, основи наукового комунізму. Останній у вищих виносився на державний екзамен як найважливіший предмет. Великий українець, всесвітньовідомий вчений (засновник геохімії, біогеохімії, ра-діогеології, розробник вчення про біосферу) Володимир Вернадський, глибоко ре-лігійна людина, 1931 р. у своїх записах згадував, що у молоді роки він також не бачив «місця єдиного Бога», але згодом, вивчаючи біологічні та хімічні процеси прийшов до висновку, що «єдність Природи – навряд чи відображення нашої ін-дивідуальності і вимагає єдиного Начала. І в цьому смислі той Бог, якого ми ба-

чимо у таких учених і філософів як Олександр Уайтхед, Льюїс, повністю відповідають науковим знанням». Аналізуючи псевдовчення діалектичного матеріалізму, ленінізму вчений відзначав, що тут бачимо ту ж давню утопію, але вона «проводиться вогнем і мечем, інквізиційним шляхом», комунізм намагається «привести до замирання наукової роботи в країні». І накінець Вернадський пише: «Вражаюче безграмотні і бездарні «філософські праці» благодійних «мислителів» [5, с.95].

Варто пунктирно зупинитися на тих важливих загальних філософсько-етичних категоріях, які інтерпретувалися з метою усунути їх християнський зміст. Це стосується зокрема поняття: мораль, свідомість, совість. Атеїзм не заперечував, що мораль регулює поведінку людини в суспільному житті – праці, побуті, політиці, науці, сімейних, особистих, групових, міжнародних відносинах. При цьому вказувалося, що «осмилення моралі органічно входить в процес вироблення суб'єктом власної моральної позиції» і «моральні норми відтворюються внаслідок вимог і оцінок громадської думки» [7, с.187-188]. Отже, згідно з цією «філософією» мораль опирається на 1) власну совість особи і 2) громадську думку. Таке пояснення моралі Митрополит Андрей Шептицький свого часу назвав «дивними сентенціями», коли усувається закон, а на його місце поставлено волю людей. У такому випадку найвищим законодавцем стають громадські погляди, які «не є стабільними, а історично змінюються: те, що вчора вважалося злочином, завтра може сприйматися байдуже, а післязавтра – заслуговувати похвали» [1, с.237]. Окрім того громадська думка часто помиляється. З цього приводу промовистий приклад – суд над Сократом.

Другий чинник, на який оперта мораль згідно з радянською етикою, - совість, здатність особи здійснювати моральний самоконтроль. Андрей Шептицький рішуче відкидає можливість опертя моралі на совість, оскільки вона не є самодостатньою категорією. Розглядаючи цю дефініцію, він звернув увагу на те, що у грецькій і латинській мовах «свідомість» і «совість» позначаються одним словом, і вживаються на означення внутрішнього життя людини, знання людини самої себе. Однак особа не може пізнати себе, бо «те, що є *in potentia*, не пізнається». Справді, пізнати можна те, що виявлено в діях, учинках, що знаємо, спостерегаємо. Психологічні спостереження особи групуються навколо двох предметів нашого знання: з одного боку людина пізнає Бога, з другого – цілий зовнішній світ, а передовсім подібних до себе – людей». Пізнання цих двох реалій і є свідомість. Совість же – не що інше, як розуміння «моральної сторони наших відносин до Бога, себе самих і людей». Совість особи порівнює власні її вчинки з пізнаними розумом правилами, які продиктовані чи співвідносяться з природним законом. Отже, людина може судити сама себе, тільки порівнюючи свої вчинки із законом. Тобто совість не може бути чинником моралі за своєю суттю, оскільки вона є похідною моралі. Причому совість може вважати мало важливим в моральності те, що насправді має велике значення; дозволенням те, що забороняється; недобачати обов'язків або взагалі не вважати за обов'язок те, що є саме таким. З цього випливає, що совістю не можна підміняти морального закону.

Справжній поступ і розвиток опирається єдино на законі, на усвідомленому розрізненні добра і зла. Заперечивши і усунувши Закон Божий – цей об'єктивний закон, позбавлялося мораль її базису. Отже, етика втрачала свій зміст, відтак не могла не занепадати.

Нині сотні людей задаються питанням: «Чому нищимо надра землі, ліси, ріки, озера?», «Чому кричуща несправедливість між людьми?» Відповідь безсумнівна: радянські селекціонери, перемагаючи релігію, позбавили народи закону, коли людина опинилася поза ціннісно-нормативною системою.

На початку ХХ ст. часопис «Прапор» (видавався в Перемишлі) передбачив, що безрелігійність позбавить народ громадського життя і моралі «в такій мірі, щоб для людини вирішальною була не слухність і справедливість, а успіх, зиск, посідання майна...» [3, с.34]. Позбавлена релігії советська, відтак постсоветська людина втратила розуміння цінностей. Сакральне і профанне зведено до одно-

го рівня – утилітарності. Мову, свободу, незалежність держави, незалежність Церкви – така людина силкується «намазувати на хліб».

Християнство ніколи не відкидало матеріальної сторони життєдіяльності. Мало того: Митрополит Шептицький вважав, що у розвиненому цивілізованому суспільстві критерієм рівня економіки є добробут кожної родини: «найліпшою основою економічної сили суспільства є не загальні показники, а заможність усіх... Небагато придадуться багатства суспільства, коли вони нерівномірно розподілені на всі верстви населення і на всі одиниці» [1, с.6].

Однаке таке завдання неможливо здійснити без дотримання законів моралі, оскільки за умов відсутності етики неможлива рівновага прав і обов'язків. Таким чином між матеріальним життям і мораллю існує нерозривний зв'язок. Адже матеріальне становище у пострадянських країнах постійно перебувало на низькому рівні (фактично виживання), де буцімто головним питанням правлячої комуністичної партії ставилося вирішення соціальної справедливості, Адам Поморський, перекладач, літературний критик, відповідаючи на питання Дмитра Дроздовського (український вчений Інституту літератури ім. Тараса Шевченка): завдяки чому Польща пододала комуністичний режим і його наслідки? – беззастережно наголосив – головню завдяки католицизму, оскільки християнська традиція «не тільки релігійна, але й законна. Це філософія права, філософія законів...» [2, с.18].

Отже, постає питання: для чого в ССРСР витрачалися величезні кошти, створювалися цілі інституції, знищувалися культури, працювали не тисячі, а мільйони пропагандистів для вирощення атеїстичної істоти? Сучасні дослідники констатують, що така безрелігійна істота на теренах квазідержави ССРСР була створена. Головна її риса: «всепроникаюча аморальність, яка дискредитує інтелект, що глушить розум, честь і совість». [4, с.5]. Гранично чітку відповідь на поставлене питання дав сучасний австрійський вчений К. Кох: країна «позбавлена духовних цінностей, стане забавкою для тих, хто при владі» [8, с.13].

Для пострадянської людини реальністю стала виключно матерія: навколишній світ, суспільство, його інституції, сама людина. Духовність винесено в розряд позареального. Відтак політичну та економічну площину суспільного життя відірвано від етичного фундаменту. Як результат: неспроможність забезпечити міцного базису для окремої особи, родини і суспільства в цілому.

Повернення народів, в т.ч. українського, до християнських цінностей, подолання гедоністичного, матеріалістично-споживацького способу життя, ілюзій легкого життя означає переображення ментальності. Зміни, які відбуваються в нашій країні, поки що торкаються головним чином певних матеріальних виживів, але не розуміння свободи, правди, справедливості, закону. Закон обмежується поняттям «Конституція». В реальності конституції чинні там і настільки, де і наскільки дієві закони моралі.

Література

1. Декрет Митрополита Андрея Шептицького Про ліберальну совість 30 квітня 1942 р. Церква і суспільне питання. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Львів. 1998. Т.ІІ. Книга І. Пастирське вчення та діяльність. С. 227-242.
2. Дроздовський Д. Адам Поморський. Я залишаюся прихильником інтелігентської культури. День. 2011. №186. С. 18.
3. Потреба публичної апології релігії. Прапор. 1900. Ч. 2. С. 33-34.
4. Антонович И.И. Социализм на исходе XX века. Социс. 1990. № 7. С. 5-10
5. Вернадский В.И. «Царство моих идей впереди...». Природа. № 6. С.93-102.
6. Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселёв И.Р. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.). Социс. 1990. № 6. С. 8-70.
7. Словарь по этике. Под ред. А.А.Гусейнова и И.С.Кона. Москва: Политиздат. 1987. 147 с.
8. Koch K. Christsein in einem neuen Europa. Provokation und Perspektiven. Freiburg. 1992. 175 s.